
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена історичним аспектам розвитку кримінально-правової заборони злочинних посягань на земельні ресурси в Україні. У ній здійснюється екскурс у минулі історичні часи з метою з'ясування етапів розвитку кримінального законодавства України у сфері кримінально-правової охорони земельних ресурсів. Робляться висновки щодо розвитку національного кримінального законодавства у сфері охорони земельних ресурсів, від охорони їх у якості об'єкта власності, до їх охорони як об'єкта довкілля.

Ключові слова: земельні ресурси, історія розвитку, кримінально-правова охорона.

Статья посвящена историческим аспектам развития уголовно-правовому запрету преступных посягательств на земельные ресурсы в Украине. В ней осуществляется экскурс в прошлые исторические времена с целью уяснения этапов развития уголовного законодательства Украины в сфере уголовно-правовой охраны земельных ресурсов. Делаются выводы относительно развития национального уголовного законодательства в сфере охраны земельных ресурсов, от охраны их в качестве объекта права собственности, до их охраны как объекта окружающей природной среды.

Ключевые слова: земельные ресурсы, история развития, уголовно-правовая охрана.

The article is devoted to the historical aspects of the criminal prohibitions of criminal encroachments on land in Ukraine. It made an excursion into the past historical times with a view to understanding the developmental stages of the criminal legislation of Ukraine in the sphere of criminal law protection of land resources. Conclusions regarding the development of national criminal law in the area of land from the protection of their rights as an object of property, to protect them as the object of the natural environment.

Keywords: land, history of development, the criminal-law protection.

Розглядаючи історію виникнення і розвитку земельних відносин в Україні, а також їх правову охорону треба розглянути та проаналізувати основні історичні періоди розвитку Української державності. Треба зазначити, що не в усі історичні періоди мож-

на говорити про правову охорони земельних ресурсів. І це пов'язано, насамперед, з відсутністю права як такого у певний історичний період.

Починати аналіз охорони земельних ресурсів від негативного впливу треба з епохи неоліту. Цей період у науці називають «неолітичної революції» [1, с. 29]. В історії він також має назву як «трипільська культура». Найменування «трипільська культура» походить від села Трипілля, що на Київщині. Існування цієї історичної формації нараховує близько 2,5 тис. років (друга половина IV до II тис. до н.е.) [2, с. 7-8].

Бурхливий розвиток трипільської культури викликав зміни людської цивілізації епохи неоліту. Цей історичний період характеризується існуванням найбільш видатною і розвинутою землеробською культурою на території сучасної Правобережної України на початку [3, с. 149-210]. Як обґрунтовано зазначається у науковій літературі: «трипільську культуру можна вважати основою українського народу, господарські здобутки якої ставлять поруч із шумерською, мікенською культурами» [4, с. 204]. У період існування трипільської культури спостерігалися початкові форми управління земельними ресурсами та їх охорони. Це, наприклад, проявлялося у впорядкованому виборі земельних ділянок для землеробства з м'якими ґрунтами у долинах річок, розміщення великих сільських поселень з чітким плануванням їх меж, а також силове забезпечення права володіння земельними ділянками окремих територіальних общин та батьківських родів.

Правова охорона земельних ресурсів у сучасному розумінні у часи неоліту була відсутня. І це є логічним з огляду на рівень суспільної організації громади. Основною формою організації суспільного життя первіснообщинного ладу трипільської культури є самоуправління. Воно характеризується відсутністю апарату управління земельними ресурсами та їх охорони [5, с. 8]. Це пов'язано з тим, що в періоди палеоліту та мезоліту первісна людина не мала поняття про управління земельними ресурсами та їх охорону (тому, що не розуміла значення «земельних ресурсів»). Трипільська культура привнесла у розвиток людства суттєві зміни, зокрема, вдосконалення знарядь праці, розвиток землеробства, скотарства, особливості розміщення сільських поселень. Також у період існування трипільської культури вбачалися первин-

ні форми управління земельними ресурсами та їх охорони засобами силового впливу [6, с. 220-231].

Наступним великим і важливим історичним етапом розвитку територій сучасної України було виникнення Скіфської держави. Виникнення Скіфської держави датується IV ст. до н.е. Особливість соціально-політичної організації цієї державної формації полягає в тому, що народні збори обирали кандидатуру царя, якому належала вся повнота законодавчої і виконавчої влади, а також власність на землю. Апарат державного управління склався з найближчих родичів царя (царської ради) [7, с. 23]. Особливості управління земельними ресурсами та їх охорони, які були характерні для скіфської держави і особливо античних міст-держав, їх політичні, культурні та правові надбання вплинули на розвиток земельних правовідносин у слав'янських народів, а в подальшому і у Київській Русі.

Утворення Київської державності, розквіт її культури стали природним результатом усього попереднього розвитку південно-слов'янського суспільства, рушійною силою якого був не зовнішній вплив, а господарський розвиток, перш за все, розвиток землеробства як провідної галузі господарства [8, с. 80]. У зв'язку з цим утворюються об'єктивні умови для виникнення приватної власності на землі. Основною передумовою переходу від общинної до приватної власності на землю стало привласнення окремими особами сільськогосподарської продукції з метою її продажу. Одночасно із зародженням приватної форми власності на землю було започатковано продаж земельних ділянок (близько I тис. р. до н.е.). Перехід із общинної власності у приватну на початкових етапах відбувається насильницьким способом, а у подальшому – через викуп земельних ділянок. Такий процес мав низку переваг: по-перше, відбувався більш оптимальний розподіл земель стосовно забезпечення суспільних потреб у вирощуванні сільськогосподарської продукції; по-друге, були створені передумови для розвитку сільського господарства та переробних галузей.

Формування приватної власності на землю та форми її захисту в Київській Русі проходило певні історичні етапи і було пов'язане з характерними особливостями суспільного розвитку. Це, зокрема, наявність різних форм і методів землеволодіння і землекористування [9, с. 16-17]. Земельна власність IX-X ст. н.е. відрізняється від феодалльної земельної власності XII-XIII ст. н.е.,

яка виникла через розшарування древнього суспільства [10, с. 55]. На становлення приватної форми власності впливали первинні способи набуття права власності на землю. Вони здійснювалися за нормами звичаєвого права: заволодіння, давність володіння, передача землі у спадок, дарування.

Виникнення і розвиток феодалізму спровокував формування та зростання феодального землеволодіння. На той час, феодальна земельна власність була основою панування феодалів, про що свідчать писемні джерела початку IX ст., а також відповідні археологічні дослідження [11, с. 41]. Як вказується в науковій історичній літературі, первісною формою економічної реалізації феодальної земельної власності було «полюддя». Полюддя – це фактичний примус володаря великої земельної власності в передачі біднішими землевласниками своїх земельних ділянок. Тобто це є початкова фаза створення феодальної земельної власності.

Слід звернути особливу увагу на те, що найголовнішим пам'ятником давньоруського права є «Руська Правда». Норми цього документу стали результатом законотворчої діяльності княжої влади [12, с. 74]. В ньому знайшли своє відображення особливості політичного, економічного розвитку Київської Русі, в тому числі питання земельних відносин. Документ мав величезний вплив на становлення більш пізніх пам'яток вітчизняного права, таких як, наприклад, «Псковська судова грамота», «Новгородська судна грамота», «Двинська статутна грамота», «Судебник 1497 р.», «Судебник 1550 р.», і навіть деяких статей «Соборного уложення 1649 р.».

Норми про відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин знайшли своє закріплення також в інших джерелах права того часу, скажімо в «Новгородській судній грамоті» [13, с. 59-61] і «Псковській судній грамоті» [14]. «Руська Правда» – документ, який свідчить про спробу позитивної кодифікації норм звичаєвого права. Перша кодифікація законодавства була здійснена лише у XIV-XV ст.ст. у «Новгородській судній грамоті» та «Псковській судній грамоті». Так, «Новгородська судна грамота» передбачала низку статей, зокрема, це ст.ст. 7, 10, 11, 12, 24, 28, 29 які регулювали порядок вирішення земельних спорів, в тому числі пов'язаних із самовільним захопленням чужої земельної власності (окремої земельної ділянки). Самовільне захоплення землі згідно «Новгородської судної грамоти» мало назву «наїзд» (наїж-

джати – самовільно захоплювати чиєсь чуже володіння) і каралось додатковим штрафом – «закладом», який виплачувала винна особа разом з судовими витратами (печатними зборами).

На правовий статус земель в Україні у значній мірі вплинуло те, що українські землі в XVI ст. опинилися у складі декількох держав. Зокрема, Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина і Підляшшя входили до складу Польщі. Берестейщина та Пінщина перебували у складі Литви. Території на берегах Десни, Сейму, у верхів'ях Псла, Ворскли і Дінця знаходилися у складі Московії. Буковина з середини XIV ст. перебувала у складі Молдови, а з 1564 р. – у складі Туреччини. Закарпаття спочатку входило до складу Угорщина, а з 1526 р. – до складу Австрії [15, с. 46]. Таким чином, можна говорити про відсутність національної єдності українських земель у XVI ст.

Кінець XV ст. ознаменувався подоланням феодалної роздробленості та створенням централізованої московської держави. У цей час основним нормативним актом феодалної влади став так званий «Судебники» (1497 р.) [16]. Він представляв собою перший законодавчий збірник кодифікованих юридичних норм. Його норми визначали привілеї панівного прошарку населення. Зміст даного документу складають норми, що регламентують діяльність центрального суду, а також місцевих судів, застосування норм кримінального та цивільного права (у тому числі й норм щодо охорони земельної власності), порядок здійснення цивільного та судового процесу.

Основними земельними правопорушеннями, згідно даного нормативного акту, були знищення або пошкодження межових знаків, а також переорання чужої земельної ділянки. Суспільна небезпека цих діянь залежала від того, які землі зазнали цих посягань: монастирські, боярські, великого князя або ж простого селянина. Найжорсткіше охоронялась князівська земельна власність, а самою незахищеною була селянська земля. Відповідальність залежала від стану якому належала та чи інша земельна ділянка. За порушення прав титульних власників землі вводиться новий вид покарання, про який не знала «Руська Правда». Якщо раніше з порушників стягувались різні штрафи, то згідно зі ст. 62 «Судебника» (1497 р.), особа, яка знищила або пошкодила межові знаки чи «грани» (межі земельної ділянки), підлягала кримінальному покаранню у вигляді биття батоном, а також винний по-

винен був сплатити тому, чиє право було порушене (позивачу) штраф у розмірі одного рубля. Інше покарання було встановлено, якщо ці правопорушення скоїв селянин. Але вид та міра покарання залежала від оцінки особи правопорушника суддею [17, с. 92-93].

Період, що охоплюється 1648-1654 р.р. характеризується початком боротьби українського народу за свою незалежність від польсько-литовського гніту та формуванням української національної держави. Формування української національної державності у цей період є складною проблемою в історії України. Передумовами створення української держави були, насамперед, утворення української народності яка виникла на землях Київської Русі де діяв апарат феодальної держави.

Російське законодавство, яке діяло у той час на території України відзначалось тим, що було дещо сучаснішим щодо українського стосовно правопорушень котрі були пов'язані із землею. Так, наприклад, «Соборное Уложение» 1649 року містило склад правопорушення, пов'язаного із самовільним зайняттям землі та її подальшим використанням для оранки: «кто похочет чюжею землею завладети насильством, и для того ту чюжею землю хлебом посеет, и учнет ту землю называти своею землею...» (ст. 211 «Соборного Уложения») [18, с. 316].

Відповідальність за посягання на чужу земельну власність встановлювалась виключно цивільно-правова. «Соборное Уложение» 1649 р. не тільки дотримується принципів Руської Правди та Судебника 1550 року у питанні відповідальності за земельні правопорушення, а й значно розширює та доповнює їх. Так, зокрема, зберігається відмінність правової охорони земельних прав феодалів та селян. Передбачається більш жорстке покарання за знищення або пошкодження межових знаків на землі, яка належить государю, боярину, поміщику тощо. Також закон передбачав випадки, коли порушник насильницькі займав чужу землю і одночасно знищував або пошкоджував межові знаки. В цьому випадку порушник був зобов'язаний повернути зайняту земельну ділянку та деяку свою частку землі (ст. 230-235 «Соборного Уложения») [18, с. 317].

Юридичні інституції XVIII століття характеризується тим, що на території України діяли всі раніше прийняті законодавчі акти починаючи із «Соборного Уложения» 1649 року. Також цей

період ознаменувався розвитком адміністративно-поліційного законодавства. У 1775 році, як результат адміністративної реформи були прийняті «Учреждения для управления губерний Всероссийской империей» [19]. У 1782 році приймається «Устав благочиния» [20]. У відповідних державних установах було налагоджено ведення обліку земель, розглядались земельні суперечки, поліційні чиновники займались відведенням земельних ділянок для будівництва, надавали дозвіл на переніс, перебудову різних будівель, також вживали відповідних заходів щодо осіб, які не дотримувались правових заборон. Тяжким злочином в цей період визнавалось протиправне заволодіння землею. Також в обов'язки органів поліції входив контроль за дотриманням санітарних норм при поводженні з землею. Органи поліції виконували не тільки охоронні функції, а також функції пов'язані з управлінням та контролем земельних ресурсів.

Цей період характеризується посиленням заходів кримінально-правового характеру за деякі види земельних правопорушень. Основним земельним злочином визнавалось самовільне захоплення чужої землі. Розвиток норм застосування відповідальності, не відділяло злочин від адміністративного правопорушення. Створюються спеціальних поліційних органів на які покладалась функція реалізації державного примусу за скоєння земельного правопорушення. Держава яка регулювала порядок землекористування, дотримувалась не стільки чисто екологічних скільки інших принципів [21, с. 139-140].

Аналізуючи загальний розвиток законодавства України, необхідно відмітити, що в першій половині XVIII ст. відбувається кодифікація Українського права. Цей процес, насамперед, здійснюється під впливом розповсюдження царської влади на території України. Тим самим російський царський уряд бажав наблизити правову систему України до правової системи Росії. Результатом цього процесу стала публікація у 1728 році указу царя Петра II «Решительные пункты гетману Даниле Апостолу» [22, с. 427]. Цим указом створювалась перша кодифікаційна комісія, що існувала протягом п'ятнадцяти років. Результатом роботи цієї комісії був збірник «Права, по которым судится малороссийский народ» [23]. В цьому правовому збірнику зроблена спроба систематизації та врегулювання найбільш значимих юридичних фактів. Однак основним недоліком документу була відсутність поділу

норм права на цивільно-правові, адміністративні та кримінально-правові.

«Права, по которым судится малороссийский народ» – нормативний акт, який передбачав настання юридичної відповідальності за деякі правопорушення, що були пов'язані із землею. Так, артикулом 11 пунктом 1 передбачалась відповідальність за самовільне зайняття земель та викрадення кріпацьких людей: «когда би которие от вишняго до нижняго чина персоны, так духовные, так и мирские, имели имения, земли, ловли, леса, озера, бобровые гони, в границах или межах и хотел бы один другого перешед грань или межу в грунт (грунтом називалась певна земельна ділянка) его вступать или крепостных людей, земли, ловли, леса, реки, озера, бобровые гони отнимать, хотячи его от того имения или входов и користей как отдалить...». Необхідно зауважити, що землі які були самовільно зайняті надалі могли бути легалізовані. Для цього необхідно було, щоб особа яка претендує на них виставила свідків, які повинні показати, що дійсно ця земельна ділянка належить певній особі. Питання легалізації самовільно зайнятих земельних ділянок регламентує пункт 3 артикул 3 Глава 4 «О вольностях и свободах малороссийских». У ньому говориться про те, що «кто себе какие грунты и угодия нажил, захватил ничейные земли, то они являются собственностью захватчика» [24, с. 167].

Також, одним з самостійних видів самовільного зайняття чужої землі є діяння, що пов'язане з будівництвом на самовільно зайнятій чужий землі «хором» [25, с. 344]. Покаранням в цих випадках є накладення на винних осіб штрафу, а при самовільному захваті чужої землі, ще й повернення її власнику (п. 1, арт. 17). І хоча норми, які були пов'язані з відповідальністю за земельні правопорушення були актуальними, вони не могли регламентувати всі спірні питання.

Серйозним земельним правопорушенням визнавалось порушення пов'язані із псуванням або знищенням межових знаків [25, с. 321]. Так, наприклад, у 14 артикулі Глави 17 «О делах земских» «Прав, за якими судиться малоросійський народ», йде мова про псування земельних межових знаків, та про не оновлення їх. У цьому правопорушенні передбачається кваліфікуюча ознака. Такою ознакою визнається знищення меж з метою протиправного зайняття чужої землі. Як можна побачити, правопорушення

пов'язані із знищенням та псуванням меж або межових знаків є явищем історичним, яке йде ще з часів Руської Правди.

Діючі на той час кримінально-правові норми були спрямовані на захист відносин земельної власності. Наприклад, кримінальної відповідальності підлягали як окремі громадяни, так і посадові особи за такі злочинні дії як: хабарництво та інші притиснення власників земель та селян при межуванні; самовільне зайняття землі в разі умисного неправильного межування земель; умисне неправильне складання межових планів; неправильне складання межових планів з необережності або через незнання; порушення заборони на межування своїх власних, які належать дружині або родичам земель, а також спірних земельних ділянок. Також, передбачалась кримінальна відповідальність за такі злочини: неправильне відведення місця для будівництва споруди; знищення межових знаків з наміром привласнення чужої земельної власності, а також для здійснення іншої протизаконної мети (цей злочин відносився до справ приватного обвинувачення і яка порушувалась за скаргою потерпілого, але тільки тоді, коли цей злочин супроводжувався насильством по відношенню до потерпілого). «Уставом о наказаниях» передбачалась відповідальність за такі правопорушення, як: самовільне з порушенням терміну користування лісовою землею для сільськогосподарських потреб; скидання на чужу землю каміння, сміття, померлих тварин та інше. «Уголовное уложение» передбачало в якості покарання відшкодування збитків землевласнику при скоєні винним земельного злочину.

У 1861 році була проведена аграрна реформа, основними принципами якої були: відміна кріпосного права на поміщицьких селян; селяни які звільнялися з кріпосної залежності, були зобов'язані відбувати поміщику повинність у вигляді оброку і панщини; поміщики надавали у постійне користування селянам садиби і відповідно до положень певну кількість землі та інших угідь; об'єднання розкріпачених селян у общини; реформування земської системи (створення земських управ) [26, с. 29]. Закон 1868 року дозволив вільно ділити між спадкоємцями землю, що зумовило у густозаселених регіонах України гостру нестачу земель [27]. Це потягло поширення такого земельного правопорушення як самовільне захоплення чужих земельних ділянок.

Після здобуття влади більшовиками 1917 р. було проголо-

шено Декрет «Про землю», яким скасувалась приватна власність на землю і всі землі оголошувались загальнонародною власністю. Наступним кроком нової радянської влади стало прийняття декрету «Про соціалізацію земель» на основі якого право приватної власності на землю скасовувалось назавжди, встановлювалась заборона продажу землі і нерухомого майна. Пізніше було запроваджено продрозкладку, яка призвела до зубожіння селян і їхніх масових протестів.

У першому Кримінальному кодексі УРСР, який було затверджено постановою ВУЦВК від 23 серпня 1922 року та введеного у дію 15 вересня 1922 року, було передбачено кримінальну відповідальність лише за розробку надр землі яка відбувалась з порушенням встановлених правил (ст. 99 КК УРСР) [28, с. 35]. Цей злочин було розміщено до глави другої «Злочини проти порядку управління», що ще раз засвідчує пріоритет держави до правової охорони заходами кримінально-правового впливу на земельні ресурси лише з власнісного підходу.

У період з 1922 до початку Великої Вітчизняної війни земельне та кримінальне законодавство УРСР характеризувалося незначними змінами у сфері кримінально-правової охорони земельних правовідносин. 30 грудня 1922 року УРСР підписала Союзний договір, що ознаменувало початок існування СРСР (Союзу Радянських Соціалістичних Республік). Відповідно, все національне законодавство стає частиною загальнорадянського законодавства. Тобто, припиняється автономія національного законодавства. При цьому кримінально-правовому захисту підлягала загально-державна земельна власність, як одна з основ соціалістичного ладу. Наприклад, злочинами проти порядку управління визнавалося розробка надр землі з порушенням встановлених правил (ст. 87 КК РСФСР); порушення законів про націоналізацію землі (ст. 87-а КК РСФСР) [29].

Кримінальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 року встановлював кримінальну відповідальність лише суспільно небезпечне порушення виключного права власності держави на землю – стаття 199 «Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво» [30]. Зазначена норма встановлювала кримінальну відповідальність за порушення правил управління земельними ресурсами. У цій статті земельні ресурси, а конкретно земельні ділянки, розглядалися як економічно-господарська категорія.

Екологічна функція землі у цьому КК УРСР зовсім не враховувалася. Хоча при цьому, слід зазначити, що у цьому ж нормативному акті містилися кримінально-правові норми, якими заборонялося погіршення інших елементів довкілля, наприклад, атмосферного повітря, водних об'єктів. Відсутність кримінальної відповідальності за забруднення або порушення якісного стану земельних ресурсів можна було пояснити тим, що до цього елементу довкілля у суспільстві з «подачі» держави було ставлення виключно як до об'єкта господарювання корисні властивості якого необмежені. Таке ставлення можна назвати хижацьким.

Проблема охорони земельних ресурсів від негативного суспільно небезпечного впливу саме кримінально-правовими заходами складалась протягом тривалого часу. Спроба вирішення означеної проблеми пов'язується з прийняттям 5-го квітня 2001 року чинного Кримінального кодексу України. Новелою цього кодексу було встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, що посягають на довкілля. Розділ VIII Особливої частини «Злочини проти довкілля» містить кримінально-правові норми, якими передбачається відповідальність за злочинні посягання на відносини у сфері охорони довкілля. До складу цих злочинів законодавцем включені норми стосовно кримінально-правової охорони земельних ресурсів, зокрема, це ст. 239 «Забруднення або псування земель», ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», ст. 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», ст. 254 «Безгосподарське використання земель». Особливе місце у системі Особливої частини КК України займає ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво». Даний злочин законодавець відніс до злочинів проти власності. Відповідно, злочини, що посягають на земельні ресурси розділені законодавцем залежно від їх безпосереднього об'єкта.

Включення до діючого КК України розділу про злочини проти довкілля свідчить про те, що лише зараз відношення суспільства до землі, як до складової довкілля, змінилося. Із встановленням кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси на перше місце виходять їх екологічні властивості. Але лише законодавче закріплення кримінально-правової заборони не є кінцевим рішенням проблеми правової

охорони земельних ресурсів від негативного суспільно небезпечного до них ставлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. История крестьянства в СССР: с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции: в 5 т. Т. 1: Предпосылки становления крестьянства. Крестьянство рабовладельческих и раннефеодальных обществ (VI-V тыс. до н.э. – I тыс. н.э.). – М.: Наука, 1987. – 492 с.
2. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (3-2 тысячелетие до н. э.). – М.-Л.: АН СССР, 1949 г. – 248 с.
3. Археологія УРСР. У 3-х томах. – Т. 1. – К., 1971. – 452 с.
4. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2004. – 488 с.
5. Киричук В. В. Тимцуник В. І. Історія державного управління в Україні. – К.: УАДУ, 2001. – 244 с.
6. Мачуська І. Б. Історико-правові аспекти управління земельними ресурсами в Україні / І. Б. Мачуська // Правове регулювання економіки: зб. наук. праць. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; відп. ред. В. Ф. Опришко. – 2009. – № 9. – С. 220–231.
7. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2007. – 552 с.
8. Материалы по истории земледелия СССР: сб. 1 / АН СССР, Ин-т истории; ред. кол.: Б. Д. Греков, В. И. Шунков и др. – М.: Наука, 1952. – 632 с.
9. Каденюк О. С. Аграрна історія України: Курс лекцій (для вищ. навч. закл.). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 299 с.
10. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (історико-правовий аспект) [Текст] / Б. С. Бачур; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса: БВВ, 2008. – 203 с.
11. Історія держави і права України: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів. / за ред. А. Й. Рогожина. – Х.: Основа, 1993. – Ч. 1. – 432 с.
12. Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства. X–XII вв. / Сост. А. А. Зимин; под ред. С. В. Юшкова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1952. – 287 с.
13. Пиджаков А. Ю., Шибанова Э. П., Куликова О. Ю. Источники права Новгородской и Псковской феодальных республик // История государства и права. – 2004. – №1. – С. 59–61.
14. Псковская судная грамота. СПб., 1914. – 46 с.
15. Історія держави і права України: навчальний посібник для студентів юрид. Вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1996. – 288 с.
16. Судебник Ивана III: Становление самодержавного государства на Руси / Под общ. ред. И. Я. Фроянова; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – 460 с.
17. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М.: Юрид. лит., 1985. – 520 с.

18. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. – М. : Юрид. лит., 1985. – 512 с.
19. Учреждения для управления губерний всероссийскія Имперіи. – М. : Печатано при Сенате, 1775. – 229 с.
20. Благочестивейшей самодержавнейшей Великой Государыни Императрицы Екатерины Второй учреждения для управления губерний Всероссийской Империи. – М. : Сенат, 1775. – 215 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dc.lib.unc.edu/cdm/item/collection/rbr/?id=19606>
21. Булгаков М. Б., Ямбуганов А. А. Природоохранные акты: от «Русской Правды» до петровского времени // Гос. и право. – 1996. – № 8. – 136-146.
22. Українське козацтво. Мала енциклопедія // Решительные пункты. – Київ: «Генеза», 2002. – 568 с.
23. Права, по которым судится малороссийский народю. – М. : «Книга по Требованию», 2011. – 1065 с.
24. Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. – К.: Университетская типография, 1879. – 1063 с.
25. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. Передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису В. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко, К. А. Вислобоков, І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права України ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 548 с.
26. Панченко П. П. Аграрна історія України: [підручник] / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – 2-ге вид, випр. і доп. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.
27. Химич Л. Г. Проблематика історичного огляду питань земельних відносин на правобережній Україні у ХІХ ст. [Електронний ресурс] / Л. Г. Химич // VIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Спец-проект: аналіз наукових дослідів (30-31 травня 2013 р.)» – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2013-specproekt/ek1_himich.htm
28. Кримінальний кодекс УРСР. – Видавництво Наркомюста УСРР. – Х., 1922 р. – 60 с.
29. Уголовный кодекс РСФСР в ред. 1926 г. – Собрание узаконений и распоряжений РКП РСФСР. – 06.12.1926. - № 80. – Ст. 600.
30. Кримінальний кодекс України в ред. від 28.12.1960 р. (від ст. 147 до ст. 263). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2002-05/page3>

Стаття надійшла до редакції 15.07.2014
